

МІСЦЯ МАСОВИХ ЗАХОРОНЕНЬ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР В 1937–1938 РОКАХ: ГЕОГРАФІЯ, ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті на основі спогадів очевидців проаналізовано техніку виконання смертних вироків у Києві за часів «Великого терору». Автор також намагається встановити географію масових поховань ув'язнених протягом цього періоду.

Ключові слова: «Великий терор», сталінські репресії, масові захоронення.

«Великий терор» 1937–1938 р., спричинений «лімітами на смерть», секретними циркулярами, наказами, телеграмами вищого політичного керівництва СРСР, безкарність тих, хто уособлював собою «караючий меч революції», поставив людиновбивство на конвеєр, породив витончену індустрію нищення народу.

Ось як наприкінці 1980-х р. розповідав про технологію виконання смертних вироків у Києві в 1937–1938 р. доктор юридичних наук В. Мунтян, про яку почув з вуст колеги, колишнього прокурора М. Табачного: «Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937–1940 рр. він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного, я добре пам'ятаю, що це стосувалося виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Все це відбувалося в кімнаті коменданта з особливих справ. <...> За його словами, людину, засуджену до розстрілу, піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. Після чого людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахиляли голову вниз, і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений. Хто ще був присутнім при розстрілі, він мені не розповідав. З його слів я зрозумів, що там був присутній якийсь допоміжний персонал, так як перед виконанням вироку деякі засуджені впадали в істерику і їх доводилось заспокоювати з допомогою цих осіб. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100–150 чоловік. Звичайно, це відбувалося не кожного дня, але вся ця процедура протягом декілька років, за словами Табачного, позначалась на його здоров'ї. Ще пам'ятаю, що він говорив про те, що трупи роз-

стріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс» [1, арк. 42 зв. – 43].

Розповідь В. Мунтяна в часи «горбачовської перебудови» про те, що виконання смертних вироків у 1937–1938 р. відбувалось на території Лук'янівської тюрми, розходяться з показаннями Павла Григоровича Старжинського на допиті у слідчого органів НКВС 9 жовтня 1938 р.: «Осенью 1937 года я начальником гаража автобазы НКВД УССР – Чепелем был переброшен с машины отдела фельдсвязи на машину специального назначения (тюремка). Работал на этой машине по доставке арестованных из спецкорпуса Лукьяновской тюрьмы во внутреннюю тюрьму НКВД УССР осужденных к высшей мере наказания расстрелу. По прошествии месяца моей старательной работы я через надзирателей Шалайкина, Бендерского и Перегона, а также шоферов спецмашин – Заяц и Бабича стал получать разные вещи бывших обвиняемых, которые впоследствии сбывал через магазин случайных вещей» [2, арк. 22–23]. Отже виконання смертних вироків у добу «Великого терору» у Лук'янівській тюрмі не відбувалися і смертників доправляли у підвали на вул. Інститутській, 1, де розміщувалася внутрішня тюрма НКВС УРСР.

Збереглися документальні свідчення про те, яким чином виконувалися вироки над засудженими до розстрілу в Уманській оперслідгрупі в 1937 р. Учасник розстрільної команди Борис Наумович Нейман пригадував: «Порядок привоза осужденных из тюрьмы в Уманское РО НКВД для исполнения приговоров был следующий: Нач. Уманского РО, он же нач. межрайследгруппы БОРИСОВ, с получением списков арестованных из КОУ НКВД, осужденных к расстрелу, частично каждый вечер, иногда через несколько вечеров давал от себя списки нач. тюрьмы г. Умани

АБРАМОВИЧУ, примерно на 40–50 ч. осужденных к расстрелу, для доставки таковых в РО, обыкновенно к 10 часам вечера.

Осужденные к расстрелу привозились в одну из комнат двора РО. БОРИСОВ примерно к 11–12 ч. ночи лично сверял по списку, присланному из КОУ НКВД, сверяя тщательно их фамилии, имя и отчество и другие установочные данные.

После окончательной проверки осужденных к расстрелу, им объявлялось, что они идут на этап, а сейчас пройдут пропускник, баню. Таким образом, оперативные сотрудники каждый раз водили по одному в подвальное помещение, где приводились в исполнение приговора.

Приведенный осужденный к расстрелу в подвальное помещение никаким репрессиям не подвергался, а нач. тюрьмы АБРАМОВИЧ предлагал каждому в отдельности сдавать имевшиеся при них деньги, которые ложил к себе в карман плаща, после указанного осужденному предлагали раздеваться до белья, а затем он выводился во вторую комнату подвального помещения, где над ним приводился приговор в исполнение» [3, арк. 189].

Точне місце поховань жертв сталінських репресій на території України встановити вкрай важко. Як правило, слідів «власної роботи» працівники НКВС не залишали. Як справедливо зазначає дослідниця Київського некрополя Л. М. Проценко, «всупереч дореволюційній реєстрації смерті, коли священник сумлінно заносив до метричних книг і причину смерті (страта через розстріл чи повішення), і місце, де зарито тлін, органи НКВС... не фіксували, де саме поховані їхні жертви» [4].

За твердженнями чи не єдиного свідка тих сумних подій у столиці УРСР пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм у відділі по боротьбі з контрреволюцією Київського обласного управління НКВС), трупи «ворогів народу» відвозилися в район селища Биківня, де від траси вправо у лісі була огорожена велика територія лісової ділянки, яка ретельно охоронялась. Коли я привозив трупи в Биківню, то там ями були викопані. Трупи складалися в ями навалом. Розстрілювали людей у підвалі внутрішньої тюрми (вул. Інститутська, 1. – О. Б.) і вночі грузили на машини спеціальними кліщами. Ними брали за шию та ноги і закидали на кузов. Загрузивши повністю машину... з бортами, покривали брезентом, а потім вночі вивозили в Биківню... Як правило, трупи возили вночі у супроводі працівників НКВС, дві–три машини. Машини, як правило їздили з ближнім світлом» [5, арк. 89–90].

Картину злодіянь органів НКВС у Києві доповнюють спогади Л. Гусака: «Виконуючи обов'язки начальника відділення (технічного зв'язку НКВС. – О. Б.) мені доводилося неодноразово бачити, як з внутрішнього двору нашого комісаріату, розташованого на вул. Жовтневої революції, рано вранці вивозили трупи людей, тоді там розташовувалася внутрішня тюрма... сидів я тоді на 3 поверсі і з вікон бачив, що у дворі стоїть звичайна вантажна машина, в кузов якої були завантажені трупи. Зверху їх прикривали звичайним брезентом, щоб не було видно, який вантаж знаходиться у машині... Мені ще добре запам'яталося, що там у дворі, де розташовувалася внутрішня тюрма, працював двірником чоловік маленького зросту. Так ось, коли машина завантажувалася трупами і прикривалася брезентом, він зверху клав колесо... мабуть, для вантажу. Сам сідав, і машина виїжджала з двору. Куди везли трупи, я не знаю. Це трималося у великому секреті. Та й у вікна дивитись не дозволялось...» [1, арк. 6–9].

Своєрідним способом прагнули приховати свої злочинні діяння співробітники Запорізького міського відділу НКВС. Прочитуємо зміст спеціального повідомлення начальника управління НКВС в Запорізькій області Горбаня на адресу заступника наркома внутрішніх справ УРСР майора держбезпеки А. Кобулова від 31 січня 1939 р.: «При ознайомленні с постановкой работы в б[ывшем]. Горотделе НКВД – мной было выявлено, что во дворе в выгребной яме, служившей для собирания нечистот, в момент операции весной 1938 года по распоряжению бывш. Нач. Горотдела НКВД ЯНКОВИЧА /арестован/ было уложено и засыпано 100–110 трупов.

В настоящее время строение и двор бывш. Горотдела НКВД передается в ведение завода “Коммунар” в обмен на здание УНКВД. Вынуть трупы сейчас не представляется возможным, ввиду их разложения.

Так как выгребная яма находится на расстоянии одного метра от 3-этажного здания – мною принято единственное решение: на глубине 2 ½–3 метра залить выгребную яму крепким раствором цемента, что не даст возможности дальнейшего оседания почвы и рытья в этом месте каких-либо котлованов. О чем ставлю Вас в известность» [6, арк. 6].

За результатами документальних досліджень з'ясовано, що місцем поховань жертв сталінських репресій на Чернігівщині був лісовий масив поблизу села Халявин Чернігівського району. За твердженнями пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм у відділі по боротьбі з

контрреволюцією Київського обласного управління НКВС), трупи «ворогів народу» відвозилися в район селища Биківня (розташоване на північно-східній околиці м. Києва), де від траси вправо у лісі була огорожена велика територія лісової ділянки (19 та 20 квартал Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства), яка ретельно охоронялася [5, арк. 88–89]. За часів «Великого терору» масові безіменні поховання на Донеччині здійснювалися на Рутченковому полі (район селища шахти № 11 в Кіровському районі Донецька). Таємним кладовищем для репресованих на Луганщині було визначено урочище Суча Балка (околиця Луганська), а на Полтавщині – піщаний кар'єр поблизу хутора Триби, розташованого близько 1 км на південь від села Макухівки Полтавського району.

«Ворогів народу», «диверсантів», «шпигунів іноземних розвідок» співробітники Управління НКВС по Вінницькій області таємно ховали у парку відпочинку, на території колишнього православної кладовища та фруктовому саду (вул. Підлісна) обласного центру. Місцем поховання засуджених до розстрілу у Черкасах було визначено найбільший міський цвинтар, розташований на околиці міста. Тіла розстріляних у 1937–1938 рр. в Одесі звозили до братських могил в районі 135 ділянки Другого християнського цвинтаря, а в Сумах – до центрального міського кладовища. У Житомирі репресованих осіб таємно ховали у північно-східній околиці Староєврейського кладовища (Путятінський провулок). У Харкові таємні захоронення спочатку проводилися на єврейському цвинтарі, а приблизно навесні 1938 р. було прийнято рішення про організацію нового спецоб'єкта за містом – у лісопарку, по Білгородському шосе, приблизно за 1,5 кілометра від селища П'ятихатки за 200 метрів від дороги [7].

Доля співробітників цвинтарів, на території яких відбувалися таємні поховання, у більшості випадків була трагічною. В 1937–1939 р. співробітники НКВС, приховуючи сліди своїх злочинів, розстрілювали персонал кладовищ, який брав участь або володів інформацією про таємні поховання страчених громадян [8, с. 44].

Відомо, що адміністрацію і технічний персонал Лук'янівського кладовища у м. Києві, який брав участь у нічних похованнях розстріляних ворогів народу у Лук'янівській тюрмі у середині 1930-х р., згодом було знищено. Це сталося в травні 1938 р., відразу після того, як спецслужбами було віднайдене і успішно «введено в експлуатацію» новий могильник для «ворогів народу». 27 квітня та 7 травня 1938 р. по звинуваченню

у причетності до контрреволюційної повстанської організації заарештовано весь персонал (всього 12 чол.) Лук'янівського цвинтаря. У ході нетривалого слідства було встановлено, що його завідувач П. Воробйов, співробітники П. Омельченко, А. Татаренко, П. Форостовець та ін. «проводили антирадянську агітацію проти заходів радянської влади, вихваляли фашистський лад в Німеччині» [9, арк. 187]. Чим, окрім «контрреволюційних вчинків», цікавились органи НКВС під час допитів у лук'янівських гробокопачів дізнаємось зі спогадів свідка тих подій двірника Григорія Чорного: «В одну ніч з разом з Воробйовим був заарештований тоді і я. Крім Воробйова і мене, були заарештовані робітники кладовища Сирацький і Кривенко. Я під вартою знаходився 7 днів і за цей час декілька разів викликали на допит. *На допитах мене запитували, яку я виконую на кладовищі роботу. Чи задавали інші запитання, не пригадую (курсив мій. – О. Б.)*. Після арешту з-під варті був звільнений один я!» [9]. Інших рішенням трійки управління НКВС Київської області від 3 та 10 травня 1938 р. як «небезпечних свідків» було розстріляно.

Траплялися непоодинокі випадки, коли співробітників органів держбезпеки, які брали безпосередню участь або в тій чи іншій мірі залучались до процедури виконання смертної кари, заарештовували та згодом страчували. Наприклад, постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 7 жовтня 1938 р. було засуджено до розстрілу виконуючого обов'язки помічника начальника автобази НКВС УРСР Степана Яковича Єдрусінського. Ката перетворили на жертву, звинувативши у передачі за кордон суворо секретної інформації щодо кількості виконаних смертних вироків по лінії НКВС УРСР в 1937–1938 рр. [10, арк. 40].

Місця масових поховань жертв сталінських репресій залишалися секретною інформацією навіть за часів боротьби з культом Й. Сталіна. У 1959 р. в Чернігові у братських могилах на старому Руському кладовищі по вулиці Старобілоуській, 6 було урочисто перепоховано останки майже 3000 людей, знайдених при будівництві по вулиці Тихій, що розташована між Єлецьким Успенським монастирем та тюрмою (зараз Чернігівський слідчий ізолятор, вул. Комсомольська, 4). Офіційно органи влади оголосили, що це жертви гітлерівського терору [11]. Подібна ситуація трапилась у місті Хмельницькому у вересні 1966 р., про що йдеться в інформаційному повідомленні голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ від 15 лютого 1967 р.: «Комитет госбезопасности при Совете Министров

УССР 22 сентября 1966 года информировал ЦК КП Украины о том, что в городе Хмельницком при производстве земляных работ, связанных с строительством универмага, была вскрыта яма с останками трупов людей. Для выяснения обстоятельств захоронения и причин смерти людей была создана комиссия во главе с заместителем председателя Хмельницкого горисполкома. С участием судмедэксперта на месте производства земляных работ обнаружены останки 68 трупов людей, в том числе четырех женщин. На 12 черепках в затылочной области обнаружены отверстия округлой формы, схожие с пулевыми, что дало основание сделать вывод, что причиной смерти указанных лиц явились огнестрельные ранения. Установить причины смерти остальных захороненных не представилось возможным из-за разрушения костей скелетов и полного отсутствия мягких тканей. Давность их захоронения определяется немногим более двадцати лет.

На основании собранных материалов комиссия пришла к выводу, что захоронение обнаруженных останков людей относится к периоду военных действий на территории области в 1941–1944 гг. В числе захороненных имеются советские граждане, расстрелянные немцами, а

также лица, сотрудничавшие с оккупантами, содержавшиеся в камере предварительного заключения при здании бывшего УНКВД, и погибшие при бомбежке города немецкой авиацией весной 1944 года. В связи с этим перезахоронение обнаруженных останков людей произведено на старом городском кладбище в общей могиле. Среди населения города во время обнаружения и перезахоронения останков людей распространялись нездоровые разговоры о том, что указанные люди якобы погибли в период необоснованных репрессий 1937–1938 гг. В последнее время подобные разговоры прекратились» [12, арк. 167–168].

Сформувати «правильну» громадську думку навколо масових поховань в Биківні мали допомогти висновки урядових комісій (1944 р., 1971 р., 1987 р.), в яких стверджувалося, що в биківнянському лісі знайдено тіла в'язнів Дарницького табору військовополонених, убитих нацистами.

Всебічне вивчення природи та наслідків масових політичних репресій в УРСР в рамках Державної програми підготовки багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» має сприяти виявленню та меморіалізації місць масових страт та поховання жертв у всіх куточках України.

Список літератури

1. Архів військової прокуратури Північного регіону України. – Спр. 50-0092. – Т. 8.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. 31029-фп.
3. ГДА СБУ. – Спр. 38237. – Т. 2.
4. Проценко Л. М. Поховання репресованих у Києві / Л. М. Проценко // Злочин без кари. – К., 1998. – С. 150.
5. Архів військової прокуратури Північного регіону України. – Спр. 50-0092. – Т. 12.
6. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 57.
7. Катинь. Пленники необъявленной войны: документы и материалы. – Москва : МФД, 1999. – С. 522.
8. Ковтун Г. К. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією. – К. ; Полтава : Рідний край, 1992. – С. 22.
9. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 49717.
10. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 39468.
11. Соломаха С. У Чернігові перепоховані жертви сталінських репресій під виглядом жертв нацизму? [Електронний ресурс] / С. Соломаха. – Режим доступу: /http://newvv.net/politics/chernigov/223769.html. – Назва з екрана.
12. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 5-А (1969). – Спр. 2. – Арк. 167–168.

О. Bazhan

SITES OF MASS GRAVES OF THE VICTIMS OF STALIN'S REPRESSIONS IN URSR, 1937–1938: GEOGRAPHY, PROBLEMS OF IDENTIFICATION

This article analyzed technology of executions in Kiev during the “Great Terror” on the basis of the memories of witnesses. The author also tries to establish the geography of mass graves of prisoners during this period.

Ключові слова: «Великий терор», сталінські репресії, масові захоронення.

Матеріал надійшов 03.03.2014